

LUDVÍK MIŠTERA

ZEMĚPIS VE VÝCHOVNĚ VZDĚLÁVACÍM SYSTÉMU

(Hlavní referát na společném sjezdovém jednání o školské geografii)

Zeměpis jako předmět vyučovaný ve škole má za úkol a cíl poskytnout základní poznatky z vědního oboru geografie a jejich prostřednictvím zajistit přehled o současném stavu světa a perspektivách jeho vývoje. Zajišťuje jej v různých gradacích obsahu a teritoriálním rozsahu regionu v určitém prostoru, přičemž se plně a nedílně uplatňují složky vzdělávací a výchovné. Školská geografie je svým obsahem zcela vázána vědním oborem geografie a i pro ni platí tudíž základní definice geografie jako vědy o systému přírodního prostředí a systému lidské společnosti v prostoru a čase, vědy zabývající se studiem krajinné sféry (J. Demek, 1974, 1975). Specifickým přístupem a společenským přínosem geografie je tudíž sledování geografického prostředí, obou systémů — přírody a společnosti — v syntetizujícím komplexním pojetí (L. Mištera, 1975), což nijak nevyklučuje horizontální a vertikální členění v subsystémy vyhovující jednotlivým celkům, regionům aplikovaného výkumu.

Zeměpis jako školská disciplína přebírá tudíž vzhledem k svým cílům obsah vědního oboru, výsledky vědeckého bádání, ale na základě výběru a speciálního uspořádání určitého kvanta tzv. základních vědomostí a znalostí, které je podrobeno kritickému přístupu z hlediska věku žáků, resp. jejich mentální zralosti. Výběr potřebného okruhu vědomostí (N. N. Baranskij, 1953) je všeobecného charakteru, ale i specifického obsahu zaměřeného k přípravě na povolání, profesionalismu (L. Mištera, 1975). Aplikační funkci při vytváření plánů, osnov, učebnic a výuky samé plní didaktika zeměpisu, která je teorií zeměpisného vyučování. Jinak řečeno, přizpůsobuje obsah vědecké geografie potřebám školské geografie (O. Tichý, J. Janka, 1963, A. Wahla, 1973).

Nutno však konstatovat, že zeměpis jako vyučovací předmět svým obsahem značně zůstal za svým vědním oborem. Jeho obsah neodpovídá současnému stavu vědecké geografie, ani neplní svou funkci z hlediska teorie vyučování předmětu. Na nedostatky v této oblasti upozorňuje ústřední výbor Čs. společnosti zeměpisné v memorandu, předloženém ministerstvu školství. Teze k sjezdovému jednání k této problematice se v úvodní části vztahují k „Výchovným úkolům a cílům zeměpisu“. Vycházejí ze závěrů a usnesení červencového pléna ústředního výboru KSČ v r. 1973 ke komunistické výchově mládeže (Sborník — Zeměpis ve výchovněvzdělávacím systému, 1975).

Projekt komunistické výchovy v zeměpisu je nutno vypracovat v logické návaznosti na systematické uspořádání učiva předmětu podle didaktických požadavků teorie zeměpisného vyučování. Musí však vycházet ze zeměpisného obsahu (a tím i rozsahu učiva), tak aby vyjadřoval ve sjezdových tezích rozvedenou „obsahovou modernizaci zeměpisu“. Na obsahu závisí i kvantitativně vyšší výchovné působení předmětu.

Syntetické svazky věd přírodních, společenských a technických v obsahu geografie a význam řešení aktuálních problémů výstavby společnosti, ochrany a tvorby životního prostředí člověka činí zeměpis ve škole důležitým předmětem i pro přípravu profesionální, k povolání. Tato stránka, podíl zeměpisu na přípravě k profesionalismu, není dosud v zeměpisu propracována a oceněna. Jde nám o to, aby působení předmětu bylo cele zaměřeno na ty profesionální složky přípravy mladého občana republiky, aniž bychom tím pomíjeli nutné základní vzdělání, aby jich mohl využít na kterémkoli stupni společenského působení, ať již jako dělník, poslanec národního výboru, ředitel závodu nebo zástupce lidu ve federálním shromáždění. S tím souvisí také zavedení zeměpisu s uspořádaným obsahem k profesionální přípravě na odborných školách, odborných učilištích a učňovských školách, i pro jeho prognostický význam a podíl na utváření socialistického životního stylu.

Nelze opomíjet skutečnost, že žijeme v době, kdy vše kolem nás působí svým způsobem výchovně, ať již v pozitivním, nebo negativním směru. Pozitivní výchova k aktivní angažovanosti na rozvíjení naší socialistické společnosti je úkolem nejen školy, ale i všech komunikativních prostředků a společenských organizací. Tím více pak musí sledovat svůj průpravný efekt výchovně vzdělávacího působení škola. Pokud jde o náš předmět, geografii, musíme konstatovat, že tzv. technická modernizace není zcela dopracována a na druhé straně věci dostupné nejsou plně využívány.

Zeměpis jako školní předmět nelze chápat chybně, a toto mínění převládá v širší veřejnosti dosud, jako předmět převážně i n f o r m a t i v n í h o charakteru v typicky, až klasicky pojímané popisnosti „přehledu světa“, jak k tomu vedou dnešní osnovy i učebnice. Podíl zeměpisu na f o r m a t i v n í výchově se neopírá, naopak se uznává jeho velká důležitost zvláště pro výchovu vlasteneckou a internacionální. Nedoceňuje se však jeho význam z hlediska rozvoje dialektického myšlení a materialistického přístupu v pojetí světa, jeho velký podíl na formování charakterových a volních vlastností, včetně uplatňování ostatních složek výchovy (estetické, tělesné, polytechnické). Avšak jak informativní, tak formativní funkce plyne z obsahu předmětu, jeho systému, vytvořených struktur. Proto má zeměpis jako předmět mimořádný význam a postavení i ve výchovněvzdělávacím systému a v plnění funkce instrumentální.

Zeměpis v syntetickém komplexním pojetí jako předmět s širokou vazbou interdisciplinárních vztahů vyjadřuje prostřednictvím dialektického výkladu onu „gymnastiku ducha“, k čemuž sloužila po staletí latina, nověji nahrazována matematikou (s logikou) a studiem jazyků. Je tu však přece rozdíl: dříve byla ona „gymnastika ducha“ chápána přece jen formálně, jako cvičení mozku tj. myšlení a paměti, tedy určitý „dril“.

Naproti tomu zeměpis, který aspiruje na to stát se předmětem „gymnastiky ducha“ působí na vyšší kvalitativní úrovni, na základě propracovaných systémů a struktur. To umožňuje ono logické vyvozování i v době, která je přeplněna informacemi, jež nelze vzhledem k mozkové kapacitě vstřebat při zachování „zdravého ducha“. Takové nebezpečí je i pro zeměpis, jehož informativní stránka musí reagovat na ony veškeré změny ve světě a v životě.

Komplexní pohled na jevy ve světě nutí k základnímu výběru fakt a dat, jež jsou výchozí a pro specializované profese, které zabraňují vytváření desinformovanosti na základě jednostranných informací a přístupů a na druhé straně neříděné informace, neuváděné v systému vedou až k nebezpečné apolitčnosti a pasivitě (k tzv. bezcílné kosmopolitní konsumní společnosti, což je nebezpečné i pro rozvoj socialistické a komunistické společnosti), bezvýhodné desangažova-

nosti a negaci (M. Nosek, 1975, L. Mištera 1974). Význam předmětu je v tom, že je trvale ve spojení s prostředky komunikativními od tisku až po televizi a připravuje ve škole mládež k tomu, aby postgraduálně byla schopná tyto poznatky o světě třídit, zachovávat, obnovovat a tvořivě rozvíjet o další nové systémy a podsystémy. Jinak řečeno připravuje ji k tomu, aby byla schopna plně chápat to, co přináší tisk, rozhlas a televize. To je také přispěvek předmětu k strukturálním změnám v myšlení v důsledku rozvíjející se psychiky člověka.

Z těchto hledisek byly vedeny také návrhy ústředního výboru Čs. společnosti zeměpisné na učební osnovy zeměpisu pro základní školu. Mluvíme o návrzích, tedy nikoli o verzi, která by nezasloužila připomínek, a to jistě jak k obsahu, tak i k návaznosti na vyučování zeměpisu na gymnáziu, odborných školách, učilištích i učňovských školách. Stojíme v rozhodné době, v níž bude stanoveno, zda bude zeměpis plně v našem výchovně vzdělávacím systému využit, či zda se bude kráčet v určitých kompromisech i nadále. Nutno upozornit, že vzpomněli-li jsme již 40 let od posledního sjezdu v Plzni — i v roce 1935 se na tomto sjezdu konstatovalo a geografové upozorňovali „ministerstvo školství a osvěty, že nové zatímní osnovy z r. 1933 nevyhovují ve vyučování zeměpisu a doporučují proto jejich plně přepracování, a to za účasti také zástupců vysokých škol a Ústředního spolku čs. profesorů. Dále znovu doporučují nezbytné zvýšení počtu vyučovacích hodin ze zeměpisu, zvl. ve vyšších třídách škol středních a odborných a posléze doporučují přísnější schvalování učebnic a jiných pomůcek zeměpisných . . .“ (Sborník III. sjezdu geografů, 1935).

Nejen osnovy, i učebnice jsou neméně důležité, máme-li změnit dosavadní převážně faktografický a statický popisný výklad, v němž postrádáme instrumentální a často i formativní funkci. Četné připomínky k mezipředmětovým vztahům v učebnicích na gymnáziu (A. Švécarová, 1975) a v základní devítileté škole a tím i nedostatečné koordinaci osnov jsou všeobecně známy. Dochází k překrývání učiva, což by vyžadovalo koordinaci učebních plánů, osnov i učebnic, i když asi sotva kdy bude možné dosáhnout absolutního všestranného uspokojení. Nutno sledovat i ujednocení terminologie, která v různých vědních oborech nemá vždy zcela stejné označení termínů nebo jejich náplně. Více by se měli k učebnicím vyjadřovat učitelé, vědečtí a vysokoškolští pracovníci a praxe. (Praxe neznamená jen školu!)

Od roku 1970 se postupně zlepšuje situace v mapovém fondu realizováním jednotné soustavy školských kartografických pomůcek. Nové pojetí a přestavba obsahu geografie bude však vyžadovat i nové z p r a c o v á n í a ú p r a v y map a atlasů. Nutno zvážit, které mapy, zvláště příruční mapy v atlasech, mají analyzovat a kdy naopak je žádoucí komplexní pojetí a určitá syntéza. Lze se za určitých předpokladů v koordinaci s učebnicemi ztotožnit s názorem (V. Novák, 1975), že by mapy v atlasu světa měly mít více formu analytickou, jako je tomu ve školním atlasu ČSSR. Pro výuku geografie je výhodnější nejdříve jevy analyzovat a teprve pak přistoupit k závěrečné syntéze. Dedukování z komplexní mapy není již tak přehledné a vyžaduje již určité zkušenosti, je výhodnější pro vyšší stupeň školy.

Moderně pojatá učebnice by měla úzce navazovat na vlastní didaktický proces výuky, aktivizovat žáky uplatňováním problémových a pracovních principů a plně využívat výtvarného a technického uspořádání z hlediska funkčnosti, tj. včetně obrázků, kartogramů a grafických projevů vůbec, tabulek a přehledů vytvářejících strukturální přehledy, systémy a subsystémy (L. Mištera, 1975). Doplnovat by ji měly paralelně sestavované pracovní sešity, cvičebnice, doplňková literatura a také dětské časopisy, rozhlas a televize. Nemělo by se zapomínat ani na aktu-

alizační materiály a pomocné knihy pro učitele, terminologický slovník a moderně koncipovaný metodický průvodce (O. Tichý, 1975). Vytvořit takovou soustavu učebnic a pomocných knih vyžaduje nejen koncepčního přístupu uvědomělosti a odbornosti, ale i těžké a obtížné práce, získávání zkušeností i v zahraničí, zejména v ostatních socialistických státech.

V budoucnu by bylo zapotřebí projektovat řadu metodických materiálů, zvláště zásadního charakteru na úrovni socialistické integrace, v rámci Rady vzájemné hospodářské pomoci. Tato spolupráce by znásobila naše vzájemné úsilí, znamenala by větší efekt z hlediska výchovy a vzdělávání i z hlediska ekonomických nákladů. Těmto změnám v obsahu a pojetí předmětu nutno uzpůsobit přípravu učitelů zeměpisu a jejich postgraduální studium (J. Machyček, 1975, M. Riedlová, 1975).

Ústřední výbor Čs. společnosti zeměpisné se věnoval v uplynulém třetíletí zejména otázkám školské geografie, a to nejen v organizačních složkách školské komise a odborné skupiny, ale i v řadě dalších komisí příležitostného charakteru. Jeho návrhy a závěry obsahují jak teze ke 13. sjezdu, tak i memorandum a návrh osnov zeměpisu základní školy. Toto úsilí bylo vzhledem k celkovým možnostem českých a slovenských geografů maximální. I do budoucna bude zapotřebí úzké spolupráce všech, aby toto úsilí nepřišlo vniveč a mohlo být využito k prospěchu výchovy a vzdělání naší mladé socialistické generace a jejím prostřednictvím k aktivnímu podílu geografie jako vědy i jako školního předmětu na výstavbě naší vlasti.

Literatura

- BARANSKIJ N. N. (1953): Náčrtok školskej metodiky ekonomickej geografie, Slovenská akademie vied, Bratislava, s. 248.
- DEMEK J. (1974): Systémová teorie a studium krajiny. In: *Studia Geographica* č. 40, Geografický ústav ČSAV Brno, s. 200.
- (1975): Teoretickometodické otázky současné geografie. In: *Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV Brno, s. 61–78.
- MACHYČEK J. (1975): Příprava středoškolských profesorů zeměpisu z didaktiky geografie. In: *Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 91–97.
- MÍŠTERA L. (1975): Geografie v ochraně a tvorbě životního prostředí. In: *Studia Geographica* č. 51, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 3–8.
- (1975): O dynamičnosti sodržžanija školnoj geografii (v tisku).
- (1975): Sjezd čs. geografů a aktuální společenské úkoly. In: *Sborník Čs. společnosti zeměpisné*, r. 80; č. 2, Praha, s. 94–99.
- (1974): Zeměpis jako předmět vychovávající k vědeckému světovému názoru. In: *Sborník Čs. společnosti zeměpisné*, r. 79, č. 3, Praha, s. 209–218.
- NOSEK M. (1975): Geografie a její současné úkoly ve světonázorové výchově. In: *Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 49–59.
- NOVÁK V. (1975): Několik poznámek k úpravě kartografických pomůcek pro výuku geografie na základních a středních školách. In: *Studia geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 253–256.
- RIEDLOVÁ M. (1975): Problémy postgraduálního studia učitelů zeměpisu na ZDŠ. In: *Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 99–100.
- (1936): *Sborník III. sjezdu československých geografů v Plzni 1935. Travaux géographiques tchèques* 16, Čs. grafická unie, Praha, s. 180.
- ŠVĚCAROVÁ A. (1975): Mezipředmětové vztahy v učebnicích zeměpisu na gymnáziu. In: *Zeměpis ve výchovněvzdělávacím systému. Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 247–251.
- TICHÝ O., JANKA J. (1963): *Metodika zeměpisu*, SPN Praha, s. 214.
- TICHÝ O. (1975): Podíl XIII. sjezdu čs. geografů na ozdravení situace ve školské geografii. In: *Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 41–47.
- WAHLA O. (1973): *Didaktika zeměpisu*, UT Ped. fakulta Ostrava, s. 124.
- (1975): *Zeměpis ve výchovněvzdělávacím systému. Studia Geographica* č. 50, Geografický ústav ČSAV, Brno, s. 258.